

ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆ ԴՎԻՆԻ ՄԻՋՆԱԲԵՐԴՈՒՄ

ԲԱԲԱՅԱՆ Ֆ.Ս.

Դվին մայրաքաղաքի պեղումների ուսումնասիրությունն անցյալ դարի 30-80-ական թթ. բարձրացավ մի նոր աստիճանի, ձեռք բերեց լուրջ հաջողություններ քաղաքաշինության, արհեստագործության, նյութական մշակույթի տարբեր հարցերի քննության ասպարեզում, որոնք կարևոր նշանակություն ունեցան միջնադարյան Հայաստանի պատմագիտության զարգացման համար¹: Այդ աշխատանքի շարունակությունն են կազմել Դվինի միջնաբերդի հյուսիսարևմտյան և արևելյան լանջերում կատարված պեղումները: Բացված բնակելի և արտադրական կառույցները տեղակայված էին երկար, լայն փողոցում՝ հարավակողմ մուտքերով: Վերջիններս առաջին և երկրորդ դարավանդների հետ կապվել են մի քանի նրբանցքներով, իսկ առանձին հարկաբաժիններ միմյանց հաղորդակցվել են ընդհանուր մուտքերով և միջանցքներով:

Երրորդ դարավանդը լանջի բարձրադիր մասն է, որտեղ 1986-1988 թթ. բացվել է առանձնակի շինություն. այն պայմանականորեն անվանել ենք «մեծ սրահ»: Սրահի ներսում՝ արևմտյան պատին կից բացվել են շինության երկրորդ հարկ տանող աստիճանները, որոնք շարված են տեղում պահպանված կիկլոպյան քարերով: Շինության հիմնապատերի շարվածքում օգտագործվել են անտիկ ժամանակաշրջանին պատկանող երկրորդական օգտագործման քարեր²: Սրահի հատակը աղյուսաշար է: Պահպանվել են պատերի սվաղի հատվածները և գունավոր ներկերի հետքերը:

¹ **Քալանթարյան Ա.**, Հնագիտական աշխատանքները Հայաստանում 1990-2003 թթ., Մուղնի, 2005, էջ 102:

² **Բաբայան Ֆ.**, Դվինի ստորին բերդի պեղումների արդյունքները (1985-1986 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, Ջեկուցումների թեզիսներ, Ե., 1987, էջ 61-63): Տե՛ս նաև **Քալանթարյան Ա., Բաբայան Ֆ., Քոչարյան Գ. և ուրիշներ**, Դվինի հնագիտական արշավախմբի 2006 թ. աշխատանքների հիմնական արդյունքները (Հին Հայաստանի մշակույթը, XIV, Նյուֆորտ հանրապետական գիտական նստաշրջանի, Ե., 2008, էջ 265-287):

Սրահը ուղղանկյուն հատակագծով թեքվում է դեպի բլրի արևմտյան լանջի բնակելի տարածք, որը նույնպես ունի աղյուսաշար հատակ: Նշենք, որ այստեղով անցել է Դվինի միջնաբերդի պարիսպը, որի փլատակների վրա 894 թ. երկրաշարժից հետո X-XII դդ. կատարվել են կառուցապատումներ:

Լայն փողոցի երկայնքով տեղակայված բնակելի տները մինչև բլրի գագաթը ունեցել են փայտե սյան քարե խարիսխներ, հարթ տանիքներ, պատուհաններ (հայտնաբերվել են նաև ապակե բեկորներ): Բնակարանների անբաժանելի մասն են կազմել բազմաթիվ թոնիրները, արտադրական նպատակի ծառայող արհեստանոցները, ջրամատակարարման համակարգը, տնտեսական հորերը և այլ մանրամասներ: Նյութական մշակույթի հայտնաբերված օրինակները դարաշրջանին բնորոշ ոճի՝ ջնարակապատ թասեր, քրեղաններ, մետաղե գործիքներ, զարդեր, դրամներ և բազմաթիվ այլ իրեր են: Դվինում գտնվել են իլդեգիզյան պղնձե դրամներ, որոնցով կատարվել է քաղաքի ներքին առևտուրը: Իլդեգիզյանները Իրաքի սելջուկների վասալներն էին, որոնք նվաճել էին Աղվանքը Խուդինյանից մինչև Վրաստան, Հայաստանի հյուսիսային շրջանները³:

Միջնաբերդի հյուսիսարևելյան լանջում կատարված պեղումներով բացվել է միջնաբերդի հյուսիսային կողմով անցնող պարսպապատը: Համալիրի կարևոր կառույցը 1 մ լայնություն ունեցող գետաքարերի կանոնավոր շարվածքով, 21 մ երկարությամբ հիմնապատն է, որը արևելյան կողմով հարում է պարսպին, այնուհետև ձգվում դեպի հարավ-արևմուտք:

Հիմնապատի ներսում, անմիջապես բլրալանջի տակ բացվել են սենյակների հիմնապատեր, որոնք ունեցել են մեկ ընդհանուր միջանցք, երեք առանձնացված մուտքեր: Սենյակների հատակները եղել են աղյուսաշար: Քառակող և բազմանկյուն աղյուսները շարված են որոշակի դասավորությամբ, ամրացվել են սպիտակ կրաշաղախով: Պատերի որոշ հատվածներում պահպանվել են շրիշակներ: Բնակելի սենյակներն ունեցել են շինարարական երկու, նույնիսկ երեք հատակ, որոնք իրարից անջատվել են 30-40 սմ հողի շերտով: Այս սենյակների հարդարանքի բաղադրիչներից էին գիպսե քանդակազարդերը և քաղաքատիպ բնակարանի անբաժանելի մասը կազմող ուղղանկյուն աղյուսներով շարված բուխարիները, իսկ տնտեսական հարկաբաժիններում՝ կավե թոնիրներն ու օջախները: Սեն-

³ Տե՛ս **Մուշեղյան Խ.Ա.**, Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում V-XV դդ., Ե., 1988, էջ 215-216:

յակներն ունեցել են դասական չափանիշներին համապատասխանող 16-20 քմ և ավելի մակերես (պայմանական քառակուսիներն են՝ +d-10, +n-10, m-11): Բոլոր բացված շինությունների քարե հիմնապատերի վրա բարձրացել է թրձած, տեղ-տեղ նաև հում աղյուսե պատի շարվածքը:

Սույն կառույցների տեղադրության նախնական քննությունը վկայում է, որ միջնաբերդի այս հատվածում բլրի թեք լանջի պատճառով շինությունների պատերը լիցք են ունեցել: Պարզվում է, սակայն, որ միջնադարյան տները պարզապես մտել են վաղ շրջանի կավակերտ կառույցների մեջ, իսկ տեղ-տեղ պահպանված, դժվար քանդվող հին կավակերտ պատերի մնացորդներն էլ որպես լիցք են օգտագործվել: Չպեղված հողի կտրվածքում 1-2 մ բարձրությամբ հստակ ուրվագծվում են այդ հին կառույցների պատերը, որոնց մասին ժամանակին խոսել է նաև Կարո Ղաֆադարյանը⁴:

2009 թ. բնակելի մեծ շինությանը կից բացվել է աղյուսաշար, ուղղանկյուն հատակագծով փոքր շինություն: Այն իր չափով և տեղադրությամբ տարօրինակ տպավորություն թողեց, քանի որ հաված էր համալիրի քարակերտ պատին՝ ներառելով վերջինիս գլխավոր մուտքերից մեկը, որը տանում է դեպի լանջի տակ տեղադրված հարկաբաժինները: Հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ 1.48 մ չափերով աղյուսաշար կառույցի երկու պատերը հաված են քարակերտ շինությանը՝ ներառելով դրա մուտքերից մեկը, որը պայմանականորեն կոչել ենք «միջանցք» (նկ. 1):

2010 թ. Դվինի միջնաբերդում պեղումներ չեն կատարվել:

2011 թ. նորից անդրադարձանք այդ տարօրինակ կառույցին: Վերջինիս հատակը ստուգելու ժամանակ 40 սմ խորության վրա երևաց տոփանված մեկ այլ հատակ: Նույն պատի արտաքին կողմը բացելու ընթացքում 64 սմ խորությամբ գտնվող տոփանված հատակի տակ հայտնաբերվեց 40 սմ խորությամբ մեկ այլ աղյուսաշար պատ: Պարզվեց, որ այն մի առանձին շինության հատված է (նկ. 2): Տոփանված հողի՝ մոտ 2 մ հաստությամբ շերտը հեռացնելուց հետո երևան եկավ 4x3 մ տարածք ունեցող ամբողջական շինություն: Պատկերը հետևյալն է. կառույցի ներսի պատերի ազատ տարածությունը լրացնում են ութ սրածայր վերջավորությամբ աղյուսաշար խորշերը, որոնց միջև եղած ազատ տարածությունը ծածկված է սպիտակ սվաղով: Թաց սվաղի վրա սուր գործիքով արված են փորագիր հնգաթև, վեցաթև աստղեր, խորանարդ, վեցանկյուն և այլ հարդարանքներ (նկ.

⁴ Ղաֆադարյան Կ., Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, հ. 1, Ե., 1952, էջ 24:

3): Խոնարհված ութանկյուն գմբեթի աղյուսաշար շարվածքի մեջ տեղադրված են եղել թվով յոթ երկնագույն հախճապակե թասիկներ և լայն մակերեսով կոբալտե ասիսե (նկ. 4, 5): Կառույցի հյուսիսային կողմի կենտրոնի խորշերից մեկում բացվել է շինության մուտքը (նկ. 6):

Մուտքի երկու կողմերի պատերի վրա արված են փոքրիկ փոսորակներ՝ թերևս իջնելու և բարձրանալու համար: Քանի որ վերջինս որպես մուտք լրիվ բացված չէ, ուստի պայմանականորեն դրանք կոչել ենք «աստիճանախորշ»: Մուտքի երկու կողմերում՝ պատի մեջ, բացվել են աչքի չզարնող օդամուղ խողովակներ: Շինությունը ունի սալահատակ (նկ. 7): Ութ խորշերից հինգն ունեն ավելի սխեմատիկ մակերես, երեքն ավելի խորն են: Կառույցի նախնական քննությունը վկայում է, որ այն իր հասարակական դերը կորցնելուց հետո ծառայել է որպես ապաստարան՝ պատահական անձի համար: Տվյալ դեպքում՝ մի կնոջ, որը բնակության համար տնօրինել է տարածքը: Որպես ննջարան ընտրել է արևելյան կողմի խորշը: «Բնակիչը» հանել է խորշի առջևի հատակի սալիկները և տեղում տեղադրել հատակը կոտրված կավե կարաս, որը թոնրի դեր է կատարել: Վերջինս լցված էր մոխրով, վրան՝ կավե կճուճ: Վթարային շինությունը կործանվել է՝ գմբեթի փլատակների տակ թողնելով տեղի «բնակչին»: Նրա գլուխը հայտնաբերվեց շինության հյուսիսային, իսկ մարմինը՝ հարավարևմտյան կողմում (նկ. 8): Ժամանակի ընթացքում քանդված շինությունը լցվել է աղբով, տոփանվել հողի հաստ շերտով, ծածկվել տեսադաշտից:

Կիսափոր աղյուսաշար շինությունը գետնափոր է, գտնվում է «միջանցք» կոչված աղյուսաշար, արևելյան և հարավարևմտյան կողմերով քարե հիմքեր ունեցող հում աղյուսե պատերի մեջ: Այս աննախադեպ հայտնագործությունը Դվինի միջնաբերդի տարածքում թույլ է տալիս անդրադառնալու Դվին քաղաքի հոգևոր շինություններին՝ հիմնականում մզկիթներին, որոնց մասին կան գրավոր տեղեկություններ: Կարևոր ենք համարում դրանք մի փոքր ընդարձակ ներկայացնել:

Այսպես՝ արաբ աշխարհագիր Մուկադդասին գրում է. «Հայաստանը մի մեծ նահանգ է, որը հիմնել է Նոյի որդի Հաբեթի որդի Թորգոմի որդի Արմինին: Նրա մայրաքաղաքն է Դվինը (Դաբի): Դվինը կարևոր քաղաք է, ունի անառիկ բերդ (միջնաբերդ)... **Մայր մզկիթը** բարձր բլրի վրա է, և նրա կողքին է եկեղեցին... Ունի միջնաբերդ: Նրա շենքերը կավից և քարից են:

Նկ. 1. Հուշարձանի տարածքը չբացված վիճակում

Նկ. 2. Կառույցի պեղման ընթացքը

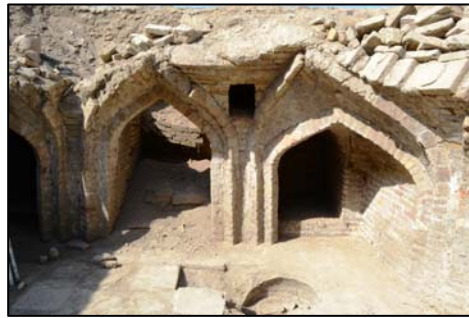
Նկ. 3. Աղյուսաշար խորշերի միջև քանդված մուտքը

Նկ. 4. Գմբեթի մեծ ափսեի շուրջ յոթ երկնագույն թասերը

Նկ. 5. Գմբեթի առաստաղին ազդեցված կորպուսե մեծ ափսես

Նկ. 6. Վերջնականորեն չպեղված ենթադրյալ քանդված մուտքը

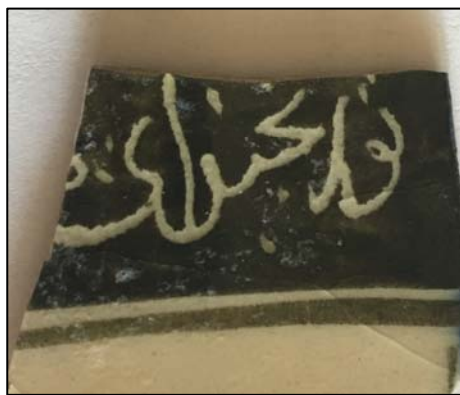
Նկ. 7. Կառույցի բացված խորշերը և սալահատակը

Նկ. 8. Շինության հարավարևմտյան հատվածը

Նկ. 9. Հախճապակե փիրուզագույն սափոր՝ փորագիր հարդարանքով

Նկ. 10. Հախճապակե ափսեի շուրթի բեկոր՝ արձանագրությամբ

Բազմաթիվ դռներ ունի, որոնցից են Քայդարի (Քինդար) դուռը, Տփղիսի դուռը և Անիի դուռը, սակայն նրա (բնակչության) մեծամասնությունը կազմում են քրիստոնյաները և նրանց ազնվականները, բայց նրա բնակչությունը պակասել է, և նրա բերդն ավերվել»⁵:

Բազմավաստակ հնագետ Կարո Ղաֆադարյանը Դվինի միջնաբերդում մզկիթի գոյության փաստը չի ընդունել՝ գտնելով, որ ամեն մարդ չէր կարող մուտք ունենալ միջնաբերդ: Նա համոզված էր նաև, որ Մուկադդա-

⁵ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. XXXVIII, Тифлис, 1908, с. 10. Տե՛ս նաև **Ղաֆադարյան Կ.**, նշվ. աշխ., էջ 120, Արար մատենագիրներ, Թ-Ժ դարեր, թարգմ.՝ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Ե., 2005, էջ 653: Նշենք, որ Կ. Ղաֆադարյանի «Դվին I»-ի համապատասխան հղման մեջ վրիպակ կա. Сборник материалов... (вып. XXXVIII) գրքից արված հղումը էջ 10-ի փոխարեն սխալմամբ գրվել է էջ 92:

սին այդ, ինչպես և այլ տեղեկություններ, արտագրել է ուրիշ մատենագիրներից, որոնց աշխատություններում այդ բլրի մասին հիշատակություն չկա: Իսկապես, եթե անառիկ բերդ ասելով պետք է հասկանալ միջնաբերդ, ապա անառիկ «բերդն ավերվել է» բառերը նույնպես միջնաբերդին են վերաբերում: Մուկադդասին անհասկանալի ձևով օգտագործում է «ունի միջնաբերդ» արտահայտությունը, իսկ մզկիթն ու եկեղեցին տեսնում է ինչ-որ անորոշ բլրի վրա:

Հակառակ այս տեղեկության՝ X դ. մատենագիր Իսթախրին գրում է. «Դվինը (Դաբիլ) Արդաբիլից մեծ քաղաք է և Հայաստանի մայրաքաղաքն է: Նրա մեջ է կառավարչի նստավայրը (Դար-ալ Իմարա): Ունի պարիսպ և քրիստոնյաները նրանում մեծաթիվ են... Դվինում կա մի հսկա լեռ, որը կոչվում է Մասիս (Հարիս), և նրա գագաթը կարելի չէ բարձրանալ, քանզի շատ բարձր է... Ձյունը միշտ մնում է նրա վրա: Նրանից ցածր կա մի փոքր լեռ, որը կոչվում է Փոքր Մասիս (Հուայրաս): Մասիսից են գալիս նրանց ջրերը, այնտեղ են նրանց փայտ հայթայթելու վայրերը և որսավայրերը: *Մայր մզկիթը եկեղեցու կողքին է...* Նա (Հայաստանը) գտնվում է նրանց քրիստոնյա մեծամեծերի ձեռքում և նրանք են (հայերը), որ գերակշռում են Հայաստանի բնակչության մեջ»⁶:

Կարո Ղաֆադարյանը կարծես թե ընդունում է «մայր մզկիթը եկեղեցու կողքին է» տեղեկությունը՝ մտածելով, որ 894 թ. երկրաշարժի հետևանքով ավերված կաթողիկոսարանը կարող էր թերևս վերածվել մզկիթի: Գիտնականը հնարավոր է համարում և այն, որ Դվինի արևելադիր շենքերն արաբների կողմից կարող էին օգտագործվել մզկիթի համար: Ավելացնում է նաև, որ կաթողիկոսարանի հարավային թևի կենտրոնական սենյակում պահպանված հում աղյուսե պատերը մզկիթի մեհրաբի հետքերը կարող են լինել⁷:

Իսթախրիի տեղեկությունը լրացնում է նաև արաբ աշխարհագիր Իբն Հաուկալը, որը գրել է. «Դվինը շրջապատված է պարսպով: Քրիստոնյաներն այնտեղ բազմամարդ են: Մայր մզկիթը (քրիստոնեական) տաճարի կողքին է, ինչպես Եմեսայի մզկիթը, որը տաճարին կից է և կպած»⁸: Ավել-

⁶ Сборник материалов для описания..., т. XXIX, с. 19: Տե՛ս նաև Ղաֆադարյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 120, Արաբ մատենագիրներ, Թ-Ժ դարեր, էջ 574:

⁷ Ղաֆադարյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 120:

⁸ Արաբ մատենագիրներ, Թ-Ժ դարեր, էջ 630-631:

լացնում է նաև, որ անցյալում (քաղաքը) պատկանում էր բոլոր հայերի (հայոց) թագավոր Սմբատին (Սինբաթ)՝ Աշոտի (Աշութ) որդուն և նրա պապերին... Արաբագետ Ա. Տեր-Ղևոնդյանը նույնպես գտնում է, որ Ս. Գրիգոր մայր տաճարի կողքին կաթողիկոսարանի ավերակների վրա կարող էր կառուցված լինել մզկիթը⁹:

Այն, որ տաճարները, հետագայում նաև քրիստոնեական հոգևոր շինությունները, օգտագործվել են մահմեդականների կողմից, վկայում է նույն ինքը՝ Իբն Հաուկալը: Նա նշում է, որ Սիցիլիայի Պալերմո քաղաքում մի մայր մզկիթ կա, որը արաբական նվաճումից առաջ հռոմեոսների եկեղեցի է եղել: Հսկայական չափերի այս տաճարում, տախտակե դագաղի մեջ դրված է եղել հույն փիլիսոփա Արիստոտելը: Քրիստոնյաները նրա գերեզմանը մեծարել են և նրա միջոցով բուժվել՝ իմանալով, որ հույները նույն ձևով են վերաբերվել տաճարին¹⁰: Նույն օրինակն առկա է միջնադարյան Երևանում: XVII-XVIII դդ. մահմեդականները սովորություն են ունեցել քաղաքի քրիստոնեական եկեղեցիներ հաճախել իրենց հիվանդներին բուժելու համար¹¹: Դվինի մզկիթների մասին մեկ այլ տեղեկություն է տվել նույն արաբ պատմիչ Իբն Հաուկալը. «Դուինը մեծ քաղաք է, հարուստ՝ բարիքներով, պարտեզներով, մրգատու ծառերով, ցանքատարածություններով և ունի պարիսպ: Նրանում կան ջրի աղբյուրներ և հոսող ջրեր: Հիմնականում ցանում են բրինձ և բամբակ: Այժմ քաղաքի կենտրոնում վերակառուցված է մայր մզկիթը՝ շրջապատված այլ պարսպով, և նրա շուրջը խրամատ կա, նրա մզկիթի մեջտեղում կա ջրի աղբյուր...»¹²:

Դվինի մզկիթների մասին տեղեկություն է տալիս նաև ճարտարապետ Վարազդատ Հարությունյանը՝ վկայակոչելով պրոֆեսոր Մելիքսեթ Բեկին: Նա գրում է, որ 1063 թվականին վրաց թագուհի Թամարայի հայրը՝ Գեորգի Ը-ն, Դվինը ազատել է սելջուկներից և քանդել մզկիթը¹³: Ցավոք, նման տեղեկություն չկա Մելիքսեթ Բեկի աշխատության մեջ¹⁴: Ասենք միայն, որ

⁹ Տեր-Ղևոնդյան Ա., Արաբական ամիրայություններ, Ե., 1965, էջ 220:

¹⁰ Արաբ մատենագիրներ, Թ-Ժ դարեր, էջ 600:

¹¹ Բարայան Ֆ., Ժամկոչյան Ա., Ուրվագծեր Երևանի պատմության և հնագիտության, Ե., 2015, էջ 15:

¹² Արաբ մատենագիրներ, Թ-Ժ դարեր, էջ 626-627:

¹³ Հարությունյան Վ., Դվինի V-VII դարերի ճարտարապետական հուշարձանները, Ե., 1950, էջ 29:

¹⁴ Տե՛ս Մելիքսեթ Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Բ, Ե., 1936, էջ 7:

միջնադարյան Դվին քաղաքի մահմեդական կառույցների վերաբերյալ գրավոր աղբյուրները բազմիցս վերանայել են հայ և օտարերկրյա հեղինակները: Քննարկման նյութը եղել է հիմնականում Բագրատունյաց շրջանի՝ IX-X դդ. Դվինի տարբեր տարածքներում գոյություն ունեցող մզկիթների հարցը: Ուսումնասիրողները փորձել են հիմնավորումներ տալ այդ խնդրին՝ չունենալով որևէ իրական փաստ¹⁵: Իրական փաստը 2011 թ. Դվինի միջնաբերդում ամբողջապես բացված մահմեդական կառույցն է, որը հայտնաբերվել է խիտ բնակեցված տարածքում: Ինչպես է այն հայտնվել այս վայրում, և ովքեր են շինության տերերը: Միջնաբերդի հարավարևելյան, հարավարևմտյան և լանջի գագաթի տարածքում պեղումներով բացված բնակելի տներին առնչվող մանրամասները ինչ-որ չափով պատասխան են տալիս այդ հարցին: Այսպես՝ Կարո Ղաֆադարյանը առանձնացնում է մինչև 1950 թ. միջնաբերդի տարածքում բացված, իր տեսակի մեջ եզակի կավակերտ պալատական շինությունը: Վերջինս ունեցել է աղյուսաշար հատակ, ձուլածո գաջի վրա արված հարդարանք, ձևավոր աղյուսներից կազմված տերակոտային որմնազարդեր: Կարո Ղաֆադարյանը պեղումներով բացված շենքերի հիմնապատերի վրա առանձնացնում է XI-XII դդ. վերաշինության հետքերը¹⁶:

1951 թ. ստորին բերդի հարավարևմտյան կողմում, բերդապարսպին կից պեղումներով բացված բնակելի տան գլխավոր սրահը նույնպես ունեցել 20-22 քառ. սմ չափերի թրձած աղյուսից շարված հատակ, պատերի գիպսե ձուլածո որմնազարդեր: Նույն տան աստիճանավոր խորշերից մեկում հայտնաբերվել է հախճապակե փիրուզագույն սափոր (նկ. 9): Տեղում պահպանվել է հյուսածո ժապավենաձև քանդակազարդ պատի մի հատված: Այս փոքրիկ տարածքում հատակը նույնպես պատված է եղել մեծ, թրձած աղյուսներով: Կենտրոնում հոր է, վրան՝ քարե ծածկ: Հորի մեջ հայտնաբերվել է հախճապակե փոքր սափոր¹⁷: Գիտնականը, ելնելով տեղում բացված բնակարանների ներքին հարդարանքի մանրամասներից, նյութը թվագրել է X-XIII դարերով¹⁸:

¹⁵ Шахназарян А.С. Двин. Историко-географический очерк, Е., 1940, с. 135.

¹⁶ Ղաֆադարյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 128-129:

¹⁷ Նույն տեղում, հ. II, Ե., 1982, էջ 14-15:

¹⁸ Նույն տեղում, հ. II, էջ 102-105:

Վերջին տարիների (1986-1991, 2006-2008 թթ.)՝ միջնաբերդի հյուսիսարևելյան հատվածում կատարված պեղումներով բացված շինություններն իրենց ճարտարապետական հնարանքներով նույնպես կրկնում են վերը ներկայացված կառույցների ինտերիերի մանրամասները, որոնք թվագրվում են XI-XII դարերով, չնայած Կ. Ղաֆադարյանը Դվինի գիպսե ձուլածո որմնազարդերի զուգահեռները տեսնում է ուշ արաբական, մավրիտանական, սելջուկյան արվեստներում, սակայն համոզված է, որ «արաբեսկը», սելջուկյան շղթան, «սասանյան», բյուզանդական, սիրիական ոճերը Հայաստանում տեղական երևույթներ են, ծագել և զարգացել են հենց տեղում, իհարկե, շրջակա երկրների հետ փոխազդեցության մթնոլորտում¹⁹: Այո՛, դա հստակ նկատվում է Իրանում, որտեղ XI-XII դդ. գերիշխել են մոնղոլոս ճարտարապետական հարդարանքը, զարկով փորագրությունը, ձևավոր աղյուսների կամ տարբեր զարդարանքով պատված տերակոտե (կավե) սալիկների շարվածքը: Այն մեծ տարածում է ստացել հատկապես Խորասանում, եղել տեղական ճարտարապետական դպրոցի առանձնահատկություններից մեկը²⁰:

Դվինի պեղումների արդյունքները վկայում են, որ միջնաբերդի բնակելի շինություններն իրենց ինքնատիպ քանդակագործական և նկարչական հնարանքներով հիմք են դարձել XI-XII դդ. շինարարական արվեստի մի նոր՝ քաղաքային ոճի, որի արձագանքները տեսնում ենք Անիում: Նույն ժամանակ Անին, ինչպես Ն. Մառն է նշում, առևտրի և փոխանակության կենտրոնակետն է եղել: Արևմուտքի և Արևելքի երկրների միջև կատարվող հաղորդակցության ճանապարհների կարևոր երակներից էր, որը ժառանգել է բացարձակապես ավելի հնագույն և ավելի հայտնի հայկական քաղաք Դվինից²¹:

Դվինի միջնաբերդում բացված բնակելի կառույցները վկայում են, որ տեղի բնակիչները ոչ միայն միջին և բարձր խավի ապրելակերպ են ունեցել, այլև առանձնահատուկ հոգևոր կերտվածք, որի արդյունքը սույն հոգևոր կառույցն է: Պեղումները դեռևս անավարտ են: Նախապես կարող ենք միայն ասել, որ այն դամբարան չէ, քանի որ տեղում թաղման հետքեր չկան: Ասենք նաև, որ մզկիթ չէ, քանի որ վերջինիս պատերից մեկը ուղղված

¹⁹ Նույն տեղում, հ. I, էջ 135-136:

²⁰ Всеобщая история искусств, М., 1961, с. 80.

²¹ Март Н.Я. Ани, Е., 2011, с. 35.

չէ դեպի Մեքքա՝ Քաաբա, որը կրում է «Միհրաբ» անվանումը: Հայտնի է, որ աղոթքի ժամանակ մարդիկ պետք է դեմքով կանգնած լինեն դեպի աշխարհի բոլոր մուսուլմանների միասնությունը խորհրդանշող պատը: Շինությունը, թերևս, կարող է միջնակարգ կամ բարձրագույն հաստատություն լինել (մեդրեսե) մահմեդական հոգևորականների, ուսուցիչների և պետական համակարգում աշխատողների համար:

Պեղումները դեռևս անավարտ են. հետագա աշխատանքները թերևս նոր բացահայտումներ արձանագրեն: Ներկայացնենք պեղված շինությունը մեր պատկերացմամբ:

Շինության գմբեթի աղյուսե շարվածքի մեջ ագուցված երկնագույն կոբալտե մեծ ափսեն և դրա շուրջը օղակ կազմած յոթ երկնագույն թասիկներն իրենց գեղարվեստական դասավորությամբ և գունային ներդաշնակությամբ, մեր համոզմամբ, թերևս, երկնային լուսատուները խորհրդանշող գաղափարակիրներ են: Գաղափարը հետևյալն է. կառույցի գնդաձև գմբեթը տիեզերքն է, կենտրոնի մեծ ափսեն՝ երկրագունդը: Վերջինիս շուրջն օղակաձև պտտվող յոթ երկնագույն թասերը աստղերն են (նկ. 4,5):

Զարմանալի զուգահիսությամբ այս ամենը մենք տեսնում ենք պլատոնյան իդեալիստական փիլիսոփայության մեջ, ըստ որի՝ աշխարհը աստվածային Դեմիուրգի (աշխարհի արարիչ) արարչագործությունն է: Այսինքն՝ տիեզերքը ստեղծված է գնդաձև, որի կենտրոնում Երկրագունդն է. նրա շուրջը պտտվում են մոլորակներն ու աստղերը՝ հոգի և մարմին ունեցող տեսանելի աստվածները: Այդ ամենը շարժման մեջ է դնում համաշխարհային Ոգին²²:

Բացառված չէ, որ շինության փոքրիկ միջավայրում կարող էին հավաքվել իդեալիստական կրոնափիլիսոփայական միասնական մտածողության տեր սուֆիները, որոնք, իրենց հոգևոր ուսուցչի օգնությամբ ինքնակատարելագործման ճանապարհն անցնելով (տարիկա), փորձել են հասնել և

²² Տե՛ս **Արևշատյան Ս.**, Պլատոն (Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 9, Ե., 1983, էջ 325):

միավորվել աստծուն²³: Նշենք, որ Դվինում իշխել է Աբու Հանիֆայի մագ-հալը²⁴:

Ի դեպ X-XII դդ. արևելաքրիստոնեական խորհրդապաշտական գրականության մեծ ներկայացուցիչ, տիեզերական վարդապետ սուրբ Գրիգոր Նարեկացու աշխարհայացքի հիմնական գաղափարն է եղել հոգեկան բոլոր ուժերի գերագույն լարումով Աստծու հետ ձուլվելը, որի համար անհրաժեշտ է համարում «անդադրում և հանապազ» քավել մեղքերը, հաղթել մեղանշական մարմինը, միանալ գերագույն Տիրոջը, դառնալ նրա մասնիկը:

Փրկության գաղափարը Գրիգոր Նարեկացու ուսմունքի հիմքն է, որի վրա կառուցված է նրա միստիցիզմը: Նարեկացին Աստծու նկատմամբ իր հարաբերության հիմքում դնում է հավատը, որ ուղղված Աստծուն՝ իրեն, այլ ոչ թե եկեղեցուն, քանի որ ոչ թե եկեղեցուց, այլ Աստծուց և միայն Աստծուց է բխում շնորհը: Գրիգոր Նարեկացին պանթեիստ է և ըստ նրա՝ Աստված և բնությունը ներհյուսված են իրար...²⁵:

Մահմեդական սույն կառույցի տարածքում 2011 թ. հայտնաբերվել էր պարսկերեն արձանագիր կավե սնդկամանի իրանի մաս և հախճապակե ափսեի շուրթի բեկոր՝ արաբերեն գրությամբ (նկ. 10): Երկար տարիների փնտրտուքից հետո՝ միայն 2018 թ., հնարավոր եղավ իրականացնել տեքստերի վերծանությունը շնորհիվ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի Աղբյուրագիտության բաժնի աշխատակից Տիգրան Միքայելյանի, որին հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունը: Ափսեի արաբերեն գրությունը բառացի կարդացվում է՝ «լույսը Գիտելիքով»: Իմաստը՝ գիտելիքը լույս է, կամ՝ բարությամբ դեպի լույս: Համառոտ, սակայն, բազմիմաստ այս գրությունը կարծես կրկնում է հայ միջնադարի փիլիսոփայական մտքի ականավոր ներկայացուցիչ Գրիգոր Մագիստրոսի (990-1058 թթ.) աստվածային էության մասին թողած այն խոսքը, թե՛ «Մերձենալ առ Աստված՝ բարի է յոյժ եւ ոչ այլ ինչի հնար մերձենալ, եթե ոչ գիտութեամբ լուսավորել

²³ Всемирная история искусств, т. II, М., 1961, с. 77, տե՛ս նաև Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 11, Ե., 1985, էջ 213:

²⁴ Կրոնափրավագիտական դպրոց, որի հետևորդները գտնվում էին որոշ քաղաքներում և սուֆիզմի մասին հարուստ տեղեկություններ ունեին (տե՛ս Արաբ մատենագիրներ, Թ-ժ, էջ 655):

²⁵ **Արևշատյան Ս.Ս.**, Գրիգոր Նարեկացի (Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 3, Ե., 1976, էջ 334-335): Տե՛ս նաև **Չալոյան Վ.Կ.**, Հայոց փիլիսոփայության պատմություն, Ե., 1975, էջ 349-368:

զայն»։ Մագիստրոսը բնությունը համարում է Աստծո ստեղծագործություն։ Բնական աշխարհի բացահայտված օրենքները նա տարածում է Աստծո վրա և բանականորեն հիմնավորում նրա գոյությունն ու էությունը։ Նա մեծ նշանակություն է տալիս բնագիտությանը և մաթեմատիկային, որոնք նախապատրաստում են մարդկային միտքը բնությունից վեր գտնվող գերագույն գոյի ճանաչմանը²⁶։ Հոգևոր կառույցի տարածքում հայտնաբերված հախճապակե անոթը պատրաստող (թրծող) վարպետը և, իհարկե, պատվիրատուն խորհրդապաշտական և կրոնափիլիսոփայական մտածողություն են ունեցել այնպես, ինչպես միջնաբերդի շքեղ տներում ապրող տարբեր դավանանքների տեր ընտանիքները։

Պատմական աղբյուրները վկայում են, որ X-XII դդ. Դվինի՝ իրանական-քրդական ծագում ունեցող Շադդադյան ամիրաները խիստ քաղաքականություն չեն վարել հայկական թագավորությունների և իշխանությունների նկատմամբ։ Նրանք ճանաչել են Անիի Բագրատունիների գերիշխանությունը և նույնիսկ խնամիական կապեր են ունեցել նրանց հետ։ Այսպես՝ Մանուչեն (1072-1110 թթ.) մոր կողմից հայ էր և Անիում իրեն շրջապատում էր հայ իշխաններով, իսկ Դվինում իշխում էր նրա եղբայր Աբունասը (1105 թ.)։ Այսպիսով, Գանձակի, Դվինի, Անիի Շադդադյան տոհմի ամիրայությունները իրար հետ կապված ֆեոդալական պետություններ էին²⁷։

Անկախ նմանատիպ այլ օրինակներից՝ ասենք, որ Դվինի միջնաբերդի՝ վերը նկարագրած բնակելի շինություններն ու մահմեդական կառույցը կառուցվել են Հայաստանի համար որոշակի բարենպաստ պայմաններում։ Հայտնի է, որ XI դ. Առաջավոր Ասիայի քաղաքական ուժը Սելջուկյան պետությունն էր, որն իր հաղթանակին հասավ քաղաքակիրթ երկրներ նվաճելու ճանապարհով²⁸։ Թուրքը նվաճեց, սակայն դրա փոխարեն, ինչպես Հ. Գելցերն է նկատել, կարողացավ հռոմեական փառահեղության ավերակների վրա միայն իր վրանը հաստատել²⁹։ Նման դիպուկ գնահատա-

²⁶ Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը (լոյս է ընծայել Կ. Կոստանեանցը), Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 97։ Տե՛ս նաև **Արևշատյան Ս.Ս.**, Նեոպլատոնականության վերջալույսը (Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 3, էջ 336-339)։ Գրիգոր Մագիստրոսի մասին առավել մանրամասն տե՛ս **Մխիթարյան Ս.**, Գրիգոր Մագիստրոսի կյանքը և գեղարվեստական ժառանգությունը, Ե., 2001, 164 էջ։

²⁷ **Մանանդյան Հ.**, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. III, Ե., 1952, էջ 81-84։

²⁸ **Արիստակես Լաստիվերցի**, Պատմություն, Ե., 1971, էջ 146։

²⁹ **Մանանդյան Հ.**, Քննական տեսություն..., էջ 65։

կանը խոսում է այն մասին, որ սելջուկները չէին կարող կառավարել քաղաքակիրթ երկրներում: Վարչական և ֆինանսական գործերը նրանք ստիպած հանձնեցին իրանական ծագում ունեցող հեղինակավոր մարդկանց: Այդ մարդկանցից էր Նիզամ ալ-Մուլքը (Աբու Ալի ալ-Հասան ալ-Թուսին Խորասանի Թուս քաղաքից): Նա տաղանդավոր պետական գործիչ էր, «Կառավարման ձեռնարկ» (Սիասեթ Նամե) հանրահայտ աշխատության հեղինակը, գիտնականների և բանաստեղծների հովանավոր, մեդրեսեների հիմնադիր³⁰:

Այս վեզիրի հանձնարարությամբ էր, որ Մալիք-շահը բարեփոխումներ ձեռնարկեց Անդրկովկասի և Փոքր Ասիայի ավերված քաղաքներում և գյուղերում: Կարգի բերվեցին հաղորդակցության ճանապարհները, թեթևացվեցին առևտուրը կասեցնող ծանր մաքսերը, կառուցվեցին քարավանատներ, կամուրջներ և կատարվեցին բազմաթիվ այլ գործեր: Մատթոս Ուռհայեցին, հաշվի առնելով Մալիք-շահի իրականացրած լայնածավալ աշխատանքները, խորը կսկիծով ողբում է Սուլթանի մահը³¹:

Հենվելով Դվինում կատարված պեղումների արդյունքների վրա՝ կարող ենք ասել, որ քաղաքական տեսակետից հենց այս նպաստավոր պահին է, որ Հայաստանում, հատկապես Դվինում, վերականգնվել և կառուցվել են ժամանակի պահանջներին համապատասխան բնակելի և հասարակական շինություններ: Դվինը, ինչպես ողջ Հայաստանը, XI-XII դդ. Մերձավոր Արևելքի և Փոքր Ասիայի երկրների հետ ունեցավ ոչ միայն քաղաքական, տնտեսական, այլև մշակութային արժեքների ներթափանցման համար նպաստավոր հարաբերություններ³²: Յուրացնելով իրանական, արաբական, բյուզանդական, հայկական և նվաճված այլ ժողովուրդների դարավոր մշակույթը՝ սելջուկները իրենց հերթին ինչ-որ հետք թողեցին այդ ժողովուրդների մշակութային կյանքում³³:

Այդ ամենի հետևանքով, ստեղծվեց դարաշրջանին հատուկ ճարտարապետական, շինարարական, կիրառական արվեստի մի նոր ոճ, որը հստակ ընդգծվում է Դվինի իշխանական տների՝ հատկապես իրանական

³⁰ **Բոռնազյան Ս.Վ.**, Հայաստանը և սելջուկները XI-XII դդ., Ե., 1980, էջ 92-166:

³¹ **Մատթոս Ուռհայեցի**, Ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 240: Տե՛ս նաև **Նույնի**՝ Ժամանակագրություն (աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Հրաչ Բարթեկյանի), Ե., 1991, էջ 261:

³² **Մաքս Հ.Ջ.**, նշվ. ախ., էջ 35-40:

³³ **Բայբուրդյան Վ.**, Իրանի պատմություն, Ե., 2006, էջ 234-236:

մշակույթը կրող կառույցի մանրամասներում, որի վերականգնումը մի նոր էջ կբացի միջնադարյան Դվին քաղաքի պատմության կնճռոտ էջերը վերանայելու համար:

НОВОВЫЯВЛЕННОЕ СТРОЕНИЕ В ДВИНСКОЙ ЦИТАДЕЛИ

БАБАЯН Ф.С.

Резюме

В 2011 г. в результате раскопок в Двине была найдена уникальная полуподвальная пристройка к большому строению, примыкавшему к юго-восточному участку крепостной стены. Изнутри стены из сырцового кирпича были дополнены 8-ю остроконечными стрельчатыми нишами, пространство между которыми покрыто штукатуркой с выгравированными геометрическими фигурами. В руинах свода обнаружено 7 расположенных по кругу маленьких голубых «плошек» (в центре которых находилась широкая кобальтовая тарелка), по-видимому, символизирующих небесные светила. Это помещение XI-XII вв. площадью 4x3 м могло быть местом сбора суфийской секты. Восстановление этой постройки откроет новую страницу в истории средневекового Двина.

A NEWLY FOUND STRUCTURE IN THE CITADEL OF DVIN

F. BABAYAN

Abstract

A unique semi-basement extension to a large structure adjacent to the southeast section of the fortress wall of Dvin was unclosed in 2011. Inside the mud brick walls were supplemented with 8 lancet niches, the space between which was covered with engraved terracotta overlays. The ruined vault was ornamented with 7 small heaven blue puddles arranged in a circle with a wide cobalt plate in the center, apparently symbolizing the luminaries. In the 11-12th centuries this room of 4x3 m could be a meeting place for a Sufi sect. Its restoration would open a new page in the revision of the complicated history of medieval Dvin.